

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԾԵՐԵՆՅԻ ՊԱՏՄԱՎԷՊԵՐԻ ԱՂԲԻՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Համառոտագիր

Սոյն յօդուածի նպատակն է պարզել, թէ պատմական ինչ սկզբնաղբիւրներից է օգտուել Ծերենցն իր «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք Թ դարու» եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» պատմավէպերը ստեղծելիս եւ պատմական որ ժամանակաշրջանների վրայ է կենտրոնացրել իր ուշադրութիւնը: Անդրադարձ է կատարուել նաեւ վիպասանի գեղարուեստական մտածողութեան առանձնայատկութիւններին:

Յօդուածի խնդիրը վերոնշեալ վէպերի պատմագիտական սկզբնաղբիւրների յայտնաբերելն ու նրանց գեղարուեստական իրացման զուգահեռներին անդրադառնալն է, որպէսզի կարողանանք տեսնել, թէ դրանք ինչ չափով են ազդել պատմավիպասանի գեղարուեստական մտածողութեան ու ստեղծագործական նպատակաուղղուածութեան վրայ:

Ուսումնասիրութիւնը կատարուել է պատմահամեմատական ու պատմաքննական, ինչպէս նաեւ աղբիւրագիտական քննութեան մեթոդների կիրառմամբ:

Կատարուած ուսումնասիրութեան արդիւնքում կարելի է փաստել, որ Ծերենցն իր երեք պատմավէպերը ստեղծելու համար որպէս սկզբնաղբիւր օգտագործել է Սեբէոսի, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու, Սմբատ Սպարապետի, Ղեւոնդ Ալիշանի, Մատթէոս Ուռհայեցու, Ղեւոնդ պատմիչի աշխատութիւնները: Վիպասանի համար աղբիւրագիտական հիմք է ծառայել նաեւ 1850 թ. «Արարատ» ամսագրում «պատմական» խորագրի տակ շարունակաբար տպագրուող «Յեղափոխութիւն Կիլիկիոյ» գեղարուեստականացուած պատմագիտական նիւթը: Պէտք է արձանագրենք նաեւ, որ Ծերենցի կողմից պատմիչներից օգտուելու երեւոյթը բոլորովին չի սահմանափակել նրա ստեղծագործական ինքնուրոյնութիւնը: Որպէս ստեղծագործող՝ վիպասանը ինքնուրոյն է եւ պատմիչներից օգտուելիս, եւ նրանց բացատրութիւններին հակադրուելիս, որովհետեւ երկու դէպքում էլ նա այդ բոլորը ենթարկում է իր ստեղծագործական մտայղացումներին, վիպական սիւժէների գեղարուեստական ներքին օրինաչափութիւններին:

Մուտք

Ծերենցը երկար տարիներ ապրել ու ստեղծագործել է թուրքական բռնապետութեան դժնդակ պայմաններում, սեփական աչքերով տեսել տառապող ժողովրդի թշուառ վիճակը, նրա ողբալի կացութիւնը: Ուստի քաջ գիտակցում էր, որ անասելի բռնութեան ու հալածանքի պայմաններում ապրող ու պայքարող հայ ժողովրդի համար միանգամայն ուսանելի ու դաստիարակիչ են պատմական իրողութիւններն ու փորձը: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ նա դիմել է պատմական անցեալին եւ գովերգել իրենց մահկանացուն հայրենասիրական սխրանքով կնքած անմահ հերոսներին՝ նրանց օրինակով ոգեւորելով իր ժամանակի հայ երիտասարդութեանը: Նա առաջին պատմավիպասանն էր, որ, քաջածանօթ լինելով հայոց պատմութեանը, հայկական միջնադարը՝

իրենից աւելի քան հազար տարի առաջ գոյութիւն ունեցող կեանքը, դարձրեց պատմավէպի նիւթ:

Սոյն ուսումնասիրութեան շրջանակներում փորձել ենք պարզել՝ պատմական ինչ սկզբնաղբիւրներից է օգտուել Մերենցը եւ իր վէպերում պատմական որ ժամանակաշրջանների վրայ է կենտրոնացրել իր ուշադրութիւնը: Անդրադարձել ենք նաեւ վիպասանի գեղարուեստական մտածողութեան առանձնայատկութիւններին:

«**Թորոս Լեւոնի**» վէպում Մերենցը պատկերում է Կիլիկիայի Լեւոն իշխանի որդու՝ Թորոսի կողմից XII դարի կէսերին Կիլիկիայի հայկական պետականութեան վերականգնման պատմութիւնը: Պատմական տուեալ ժամանակաշրջանի իրադարձութիւններն իրենց արտացոլումն են գտել միջնադարի մեր մի շարք պատմիչների գործերում, բայց Մերենցի համար որպէս հիմնական սկզբնաղբիւր ծառայել են Մատթէոս Ուռհայեցու եւ նրա երկը շարունակող Գրիգոր Երէցի «Ժամանակագրութիւնն» եւ Սմբատ Սպարապետի «Տարեգիրքը»¹:

Մերենցի վէպերին վերաբերող աղբիւրագիտական նիւթերի ուշադիր քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ վիպասանը թէեւ օգտուել է յիշատակուած երկու հիմնական սկզբնաղբիւրներից, սակայն պատմութեան քննական գիծը պահպանելու համար յատկապէս կողմնորոշուել է Լեւոնդ Ալիշանի «Շնորհալի եւ պարագայ իւր» աշխատութեամբ: Սոյն մենագրութեան գրեթէ կէսը նուիրուած է Ներսէս Շնորհալու կենսագրութեանը, ուր Ալիշանը, ի մի բերելով հայ պատմիչների թողած տուեալները, ինչպէս նաեւ օտար սկզբնաղբիւրների հիման վրայ տալիս է այնպիսի մեկնաբանութիւններ ու բերում այնպիսի փաստեր, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս առաւել ամբողջական պատկերացում կազմել թէ՛ Ներսէս Շնորհալու, թէ՛ Թորոսի ապրած ժամանակաշրջանի, եւ թէ՛ Կիլիկեան Հայաստանի մասին:

Մերենցի համար աղբիւրագիտական հիմք է ծառայել նաեւ 1850 թ. «Արարատ» ամսագրում «պատմական» խորագրի տակ շարունակաբար տպագրուող «Յեղափոխութիւն Կիլիկիոյ» գեղարուեստականացուած պատմագիտական նիւթը, ուր մանրամասն ներկայացուած է Թորոսի փախուստը Կոստանդնուպոլսից Կիլիկիա: Անշուշտ, Մերենցին մեր պատմագրութիւնը հսկայական նիւթ է տուել, սակայն, ինչպէս իրաւացիօրէն նշում է գրականագէտ Զ. Աւետիսեանը, «փաստի գեղարուեստական քննութեան ու վերացարկման համար Մերենցը ժամանակ չունէր»², քանի որ այդ տարիներին նա արեւմտահայ մտաւորականութեան հետ միասին փորձում էր Կիլիկիայում համախմբել թուրքական բռնապետութեան պայմաններում ապրող ընկճուած հայութեանը եւ յիշեցնել նրանց Կիլիկեան Հայաստանի փառաւոր անցեալի մասին: Այս իսկ պատճառով Մերենցը աշխատում էր, որքան հնարաւոր է շուտ հրապարակ հանել իր առաջին՝ «Թորոս Լեւոնի» վէպը, որի ստեղծման շտապողականութիւնն էլ վիպասանին ստիպում է կառչել պատմութեան պատրաստի փաստերին³:

«Թորոս Լեւոնի» վէպում Մերենցն ասես ջանում էր ցոյց տալ, որ նկարագրուող դէպքերն ու դէմքերը պատմական ճշմարտացի իրողութիւններ են, այլ ոչ թէ սոսկ գեղարուեստական երեւակայութեան արդիւնք: Ծիշող է, ի տարբերութիւն Րաֆֆու, նա

¹ Տէս Մերենց, Երկեր, **Յ. Մարգարեան**, «Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստաւորումը», Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1985, էջ 16:

² Տէս **Զ. Աւետիսեան**, Հայ պատմավէպի պոետիկան, Երեւան, 1986, էջ 63:

³ Այս մասին մի շարք ակնարկներ կան վիպասանի դասեր՝ Թագուկի օրագրերում; Տէս **Թագուկի Շիշմանեան (Օր. Մեցիկ)**, Երկեր, Աշխ. Ա. Մակարեանի, Երեւան, 2015, էջ 156, 164:

յաճախ է դիմում պատմական աղբիւրներին եւ ուշադիր հետեւում պատմական դէպքերի ժամանակագրութեանը՝ ժամանակ առ ժամանակ սիւժէի ընթացքը ընդհատելով, փաստական հաւաստի աղբիւրներից մէջբերումներ է անում՝ «այստեղ պատմիչը կ'ըսէ» եւ այլ սկսուածքներով, բայց դրանով դեռեւս չի լուծում պատմավիպասանութեան գեղարուեստական ճշմարտացիութեան հարցը: Եթէ համեմատենք «Թորոս Լեւոնի»-ն Րաֆֆու վէպերի հետ, կը տեսնենք, որ այն ծաւալով փոքր է նրանցից, մինչդեռ դէպքերի ընդգրկումով աւելի հարուստ է:

«Թորոս Լեւոնի» վէպը Ծերենցը սկսում է վիպական իրադարձութիւնների սկզբնաւորման ճշգրիտ թուականը նշելով (1142) եւ Կոստանդնուպոլսից Թորոսի փախուստի պատմութեամբ:

Հայոց թագաժառանգի Բիւզանդիայից փախչելու մասին Սմբատ Սպարապետն իր «Տարեգիրք»-ում⁴, իսկ Մատթէոս Ուռհայեցին իր «Պատմութիւն» աշխատութեան մէջ⁵ նույնութեամբ նկարագրում են փախուստի փաստը, բայց ոչ հանգամանքները, որոնք վէպի համար շափազանց կարեւոր են: Ծերենցը հէնց այստեղ, օգտուելով Ալիշանի մի ակնարկից⁶, ինչպէս նաեւ ծանօթ լինելով 1850 թ. «Արարատ»-ում տպագրուած «Յեղափոխութիւն Կիլիկիոյ» վերտառութեամբ պատմութեանը, գործի է դնում իր գեղարուեստական երեւակայութիւնը՝ ստեղծելով փախուստը կազմակերպող հերոսների՝ Եւփիմէի եւ Ալէքսիսի կերպարները, ուշադրութիւն դարձնելով պատմութեան ընձեռած նուազագոյն հնարաւորութեանը:

«Արարատում» խօսւում է այն մասին, որ Զապէլ անունով մի ազնուատոհմիկ աղջիկ, որի հայրը Սթամպոլում «յունաց Արխոնտայից կարգում երեւելի էր ազնուականութեամբ եւ հարստութեամբ», 5000 ոսկի է տալիս Թորոսին, որպէսզի նա զօրք հաւաքի եւ պաշարի Կիլիկիայի ազատագրման համար: Ըստ այդ պատմութեան՝ Զապէլը ամուսնացած էր մի յոյն զօրապետի հետ, որը կայսրուհու մերձաւոր ազգականն էր: Հօր եւ ամուսնու մահից յետոյ նա դառնում է երկու հարուստ ընտանիքների ժառանգորդը: Զապէլը եւ հայոց թագաժառանգը ծպտւում են նաւի մէջ եւ փախչում Կիլիկիա⁷: Ծերենցը, օգտագործելով այս պատմական փաստը, վերակառուցել է այն եւ ստեղծել Եւփիմէի կերպարը. նա ամուսնացած չէ, բիւզանդական ծագում չունի, այլ հայուհի է: «Իմ անունս Եւփիմէ է,- գրում է Ծերենցը,- իմ հայրս՝ Ալէքսիս, Փոքր Հայոց կուսակալ էր: Սեբաստիա Հայոց թագաւորաց յանձնուեցաւ, Արծրունի իշխանի մը աղջկան հետ կ'ամուսնանայ, եւ Պոլիս դառնալէն տարիներէ վերջը ես կը ծնիմ»⁸: Իսկ ո՞վ էր Ալէքսիսը: Մ. Ուռհայեցին գրում է. «Եւ դենն զթագն ի գլուխ իշխանի մի՝ որում անուն ասէին Ալէքս, որ էր եղբորորդի Կոմանոս թագաւորին, այր բարի և աստուածասէր և քաջ ընդդէմ պատերազմաց. և յայնժամ լինէր խաղաղութիւն տանն Յունաց»⁹: Սմբատ Սպարապետի վկայութեամբ էլ Ռոմանոսի եղբորորդին էր եւ «...այր բարի և աստուածասէր և քաջ ի պատերազմունս, և եղեն խաղաղութիւն տանն Յունաց»¹⁰: Դեռնդ Ալիշանի վկայութեամբ՝ սա հայասէր էր եւ շատ էր կապուած Ներսէս Շնորհալու հետ. «Ալէքսի

⁴ Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1956, էջ 164:

⁵ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869, 597:

⁶ Տե՛ս Աւետի Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայի իւր, Վեներիկ – Ս. Ղազար, 1873, էջ 286-287:

⁷ Տե՛ս «Արարատ», Ա տարի, թիւ 14, Տփղիս, 1850, էջ 219-222; թիւ 17, Տփղիս, 1851, էջ 262-265:

⁸ Ծերենց, Երկեր, Երեւան, Հայպետհրատ, 1957, էջ 23: Այսուհետ սոյն գրքից մէջբերումների էջերը կը նշուեն մէջբերումից յետոյ՝ փակագծերով:

⁹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Նշ. աշխ., էջ 260-261:

¹⁰ Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 85:

չափաւորութիւնն և խոհեմութիւնն՝ զԹորոս ալ շափու մէջ պահած էր, և իրարու առիթ չտալով՝ բարեկամութեամբ կը վարուէին, և Թորոս դեռ կայսեր բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքև համարուէր»¹¹: Այս փաստերի հիման վրայ էլ Ծերենցը յօրինել է իր ճշմարտանման պատմութիւնը: Ըստ նրա Ալէքսիսը ամուսնացած է եղել Արծրունեաց գերդաստանից մի ազնուատոհմիկ աղջկայ հետ, որը եւ դարձել է Եւփիմէի մայրը: Իսկ արքունական ծագումն օգտագործելով՝ Եւփիմէն իրօք կարող էր բարոյապէս եւ նիւթապէս աջակցել գերութեան մէջ գտնուող հայոց իշխանին:

Թորոսի փախուստը կազմակերպելու գործում լուրջ դերակատարում է ունեցել Եւփիմէի խնամակալ Դիոնիսը: Ըստ Ծերենցի՝ հէնց նա կարող էր կազմակերպել Թորոսի փախուստը, քանի որ «...կորովի սիրտ ունէր եւ մեծահանճար գլուխ մը» (էջ 32): Ալիշանի վկայութեամբ՝ Դիոնիսը պատմական անձնաւորութիւն է, որն աջակցել է Թորոսին Մարաշայ երկիրը գրաւելիս, իսկ երբ Թորոսը թողնում է բերդը եւ հեռանում, իր հետ տանում է նաեւ բերդի քրիստոնեայ բնակիչներին: Ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի՝ Դիոնիսը դէպքերին մասնակից է դառնում շատ աւելի ուշ, երբ Թորոսն արդէն Սել լեռների կողմերն էր: Մինչդեռ Ծերենցի վէպում նա հանդէս է գալիս հէնց սկզբից եւ իր հնարամբտութեամբ է կազմակերպում փախուստը: Թէ՛ մեր պատմիչները եւ թէ՛ Ծերենցը Թորոսի անցած ճանապարհը նկարագրում են նախ՝ Բիւզանդիայից Կիպրոս, ապա՝ Կիլիկիա. «Նախ նաւեց ելաւ ի Կիպրոս, - գրում է Ալիշանը, - անտի մտաւ ի Կիլիկիա. քահանայի մը յայտնեց զինքը, որ ատեն մը քովը պահեց, իբրեւ ծառայ կամ հովիւ...»¹²: Ծերենցը տեղում դէպքերը այնպէս է ներկայացնում, որ Կիլիկիայում Թորոսի առ ժամանակ պատսպարուելը անհրաժեշտութիւն էր, մանաւանդ որ նա այստեղ տեղի հայ բնակիչների աջակցութեամբ պիտի մշակէր Կիլիկիայի ազատագրման ռազմական պլանը:

Վէպում Ծերենցը կենտրոնախոյս իշխանութեան, դաւաճան եւ օտարամոլ նախարարների դէմ ներքին լուռ բանավէճ մղելու նպատակով վիպական հիւսուածք է ներքաշում Անարզաբա քաղաքի գրաւումը եւ նրա տիրոջ՝ Սմբատի պատմութիւնը: «Իսկ կինն Ստեֆանէի, դուստր էր պարոն Սմբատայ տեառն Պապեոսին, եղբոր Օշնին, Լամբրունին տիրոջն, և քոյր Բակուրնայ որ տիրեաց Պապեոսին, յետ սպանմանն Սմբատայ հօրն իւրոյ, ի զօրացն Թորոսի»¹³, - գրում է պատմիչը, որի հաղորդած տեղեկութեան հիման վրայ էլ Ծերենցը ստեղծել է Մարգրիտի կերպարը, որ Թորոսի եղբոր՝ բիւզանդահայատակ Ստեփանէի կինն էր եւ Սմբատի դուստրը: Վերջինս յեղաշրջում է հօր զօրքերը, միանում է Թորոսին, ապա ամուսնանում է թագաւորի եղբոր հետ: Մինչդեռ պատմութեան մէջ Մարգրիտը եւ Ստեփանէն ամուսնացած են եղել մինչ Թորոսի Կիլիկիա վերադառնալը:

Մատթէոս Ուռհայեցին գրում է, թէ երբ Անդրոնիկոսը մտաւ Կիլիկիա, Թորոսը ընդառաջ գնաց եւ հաշտութեան առաջարկ արեց նրան՝ պայմանով, որ նա ձեռք չտայ իր պետական իրաւունքներին. «Իսկ Թորոս բազում աղաչանօք աղաչէր զնա, թէ «Ճորտ եմ թագաւորին և քո, մի՛ բարկանար»: Իսկ նոքա ձայնէին ի ներքս ի քաղաքն, թէ «Ձերկաթն որով զքո հայրն տարաք, ի հետ ունիմք, որով զքեզ կապեալ տարցուք»¹⁴: Ծերենցն անդրադառնում է Թորոսի այս խօսքերին եւ վերջինիս առաջարկի մէջ զնում է սեփական յղացումը, նրա հերոսը այսպէս է մեկնում իր քայլը. «...հայ ազգին օգուտը

¹¹ Ղեւոնդ Ալիշան, Նշ. աշխ., էջ 321:

¹² Նոյն տեղում, էջ 288:

¹³ Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 187:

¹⁴ Մատթէոս Ուռհայեցի, Նշ. աշխ., էջ 507-508:

կը պահանջէ, որ յունաց հետ եղբայրաբար երթանք, անոնց նիզակակից լինինք ընդդէմ այն թշնամեաց, որ գմեզ կը շրջապատեն եւ օրաուր կը զօրանան...» (էջ 149):

Երբ Անդրոնիկոսը ամբարտաւանութեամբ մերժում է Թորոսին, վերջինս յարձակում է քաղաքի վրայ եւ յաղթութեամբ ավարտում պատերազմը յունաց դէմ: Թէ՛ Մատթէոս Ուռհայեցիին, թէ՛ Սմբատ Սպարապետը եւ թէ՛ Ղեւոնդ Ալիշանը նկարագրում են այդ պատերազմի ողջ ընթացքը¹⁵, սակայն, ինչպէս նշում է Ա. Տէրտէրեանը Ծերենցն իր նկարագրութեամբ գերազանցում է նրանց¹⁶:

Վիպասանն օգտագործել է նաեւ Ալիշանի հաղորդած այն տեղեկութիւնը, թէ բիւզանդացիները մեծամտաբար պահանջում էին վճարել իրենց փրկագինը եւ ազատուել գերութիւնից. «Թորոս ալ զիրենք աւելի զկծելու համար թողուց որ իրենք իրենց գին կտրեն. Յոյնք ազահութեամբ՝ իրեն թողուցին որ արժէքնին իմացընէ: Թորոս ըսաւ, եթե բան մ'արժէիք՝ և ոչ կը հաւանէի զձեզ թողուլ: Ասկէ աւելի ամբողջած՝ իրենք իրենց որոշեցին ծանր գիններ, որ անձնանախատ չսեպուին, և ազատեցան»¹⁷: Պատմական այս փաստը Ծերենցի գրչի տակ գեղարուեստական երանգաւորում է ստացել. «Հոռոմ իշխանքը, որ այսպիսի առաջարկութիւն երբեք չէին սպասեր, զարմանքով իրարու երես սկսան նայիլ շփոթած: Լսուած չէր մինչեւ այն օրը թէ երբեք կալանաւոր ոք իր փրկանաց գինն որոշէ. պզտիկ արժէք մը տալ անձանց՝ իրենց մեծամտութեան կը դպչէր, գինը բարձր բռնել՝ յունական ամբարտաւանութիւնը գոհ կ'ընէր, բայց պէտք էր վճարել, ուստի դարձեալ փախուստ տալով առաջարկեցին, որ ինք գին կտրէ: Իսկ Թորոս կերպը փոխելով՝ լի արհամարհանօք՝

- Եթէ բան մը արժէիք, զձեզ չէի թողուր, որ երթաք,- ըսաւ եւ դառնալով իւրայնոց,- տարէք այս իշխանները, որ իրենց արժանեաց վրայ մտածեն, մենք բաւական զբաղմունք ունինք հիմայ եւ պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել» (էջ 156):

«Թորոս Լեւոնի» վէպի դրամատիկ եւ հակասական կերպարներից են Ստեփանէ եւ Մլեհ եղբայրները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են տալիս մեր պատմիչները: Ե՛ւ Ուռհայեցիին, եւ՛ Սմբատ պատմիչը յատկապէս կանգ են առնում Ստեփանէի դաւադրաբար սպանուելու փաստի վրայ: Ըստ Սմբատ պատմագրի՝ Ստեփանէն սպանուել է «գաւով նենգութեամբ... խաչելոյ ի կատսայ»¹⁸, իսկ ըստ Ուռհայեցու՝ «խեղդամահ արարին զայնպիսի քաջ և երեւելի զօրականն քրիստոնէից»¹⁹: Ծերենցը, օգտուելով մեր պատմիչների աշխատութիւններից, Ստեփանէին նախ պատկերում է որպէս քաջ եւ վճռական զօրավարի, ապա սպանութեան դրուագը նկարագրելիս հետեւում է Սմբատ պատմագրին. «Անդրոնիկոս Եւփորպէն... ճաշի հրաւիրելով զՍտեփանէ, Համուս բերդը եռացեալ ջրոյ կաթսայի մը մէջ զինքն սպաննել տուաւ» (էջ 177): Վիպասանն օգտագործել է նաեւ պատմիչների այն վկայութիւնը, որ հակառակ միմեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող տիրակալական հակասութիւնների՝ Թորոսը եւ իր եղբայր Մլեհը Ստեփանէի համար վրէժխնդիր են լինում. «Իսկ եղբայր նորա Թորոս և Մլեհն, զայրացեալ ընդ գործ նենգաւորացն, առին զվրէժ արեան նորա յանմեղ Յունաց հազարապատիկ,

¹⁵ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Նշ. աշխ., էջ 508-509; Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 170-171; Ղեւոնդ Ալիշան, Նշ. աշխ., էջ 290-291:

¹⁶ Տե՛ս Ա. Տէրտէրեան, Հայ կլասիկներ, Երեւան, 1944, էջ 92:

¹⁷ Ղեւոնդ Ալիշան, Նշ. աշխ., էջ 291:

¹⁸ Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 186:

¹⁹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Նշ. աշխ., էջ 546:

որոց արեանցն պատուական տուկն էր»²⁰;

Պատմիչների մօտ Մլեհը ներկայացուած է քաջ, անզիջում եւ «պատերազմասէր» իշխան, որը, սակայն, օժտուած էր բնաւորութեան բացասական գծերով: Անանուն Եղեւսացի գրում է. «Կիլիկիայի իշխանը, որի անունն էր Մլեհ, բռնութեամբ ու դաժանութեամբ էր կառավարում: Նա իր ամբարշտութեամբ գերազանցեց ոչ միայն քրիստոնէայ անօրէն իշխաններին, այլ նոյնսիկ մահմեդական եւ հեթանոս բռնակալներին»²¹: Սմբատ Սպարապետը գրում է, որ նա պատրաստուած էր սպանել եղբօրը՝ իշխանութիւնը գրաւելու համար. «Մլեհն էր այր շարաբարու և անագորոյն, և խորհեցաւ սպանանել գեղբայրն իւր զԹորոս»²²: Իսկ Ալիշանը, Մլեհին համեմատելով Ստեփանէի հետ, գրում է. «Մլեհ շատ աւելի պակաս ի զգօնութենէ և ի հաւատարմութենէ առ մարդ և առ Աստուած. բազկաց և սրտին ոյժը՝ իշխանասիրութեամբ, բռնութեամբ և բռնաբարութեամբ արատեց»²³: Ի տարբերութիւն իր եղբայրների՝ Թորոսն ինչպէս վէպում, այնպէս էլ պատմական աղբիւրներում, սկզբից մինչեւ վերջ հանդէս է գալիս որպէս հայրենասէր եւ հաշտարար: Առհասարակ մեր պատմիչները շատ են ընդգծում Թորոսի խաղաղասիրութիւնը, դիւանագիտական կարողութիւնը եւ ասպետութիւնը, մի բան, որ Ծերենցի համար կողմնորոշիչ է եղել հայոց թագաւորի կերպարը կերտելիս: Ըստ Սմբատ Սպարապետի բնութագրման՝ Թորոսը «այր իմաստուն է և կիրթ և վարժ և կորովի ի պատերազմունս, և քաջասիրտ և մեծախորհուրդ, և առ ամենայն կարիս քրիստոնէից յոյժ պիտանի, և առատաձեռն, և ամենայն բարի տեսակօք լի»²⁴: Թորոսի այս բնութագրական գծերը, հոգու գեղեցկութիւնը, երկրին ու ժողովրդին նուիրուած լինելու փաստը երեւում է վէպի մի շարք հատուածներում. «Մեր պարտքը մեր ժողովուրդը զօրացնել եւ աղէկ կառավարելն է,- ասում է Թորոսը Մլեհին,- օգնենք իրարու, սիրենք մէկգմէկ, ըլլանք մէկ սիրտ, մէկ հոգի, զօրացնենք, շատցնենք մեր ժողովուրդը, բնակինք լեռները, ուր մեր ցուրտ երկրին բնիկ հայր կորովի եւ քաջ կը լինի. օրը հեռու չէ, որ դաշտը մերինն է, գիտնանք համբերել եւ մեր փառասիրութիւնը չափաւորել» (էջ 142): Իսկ վէպի վերջում՝ մեռնելուց առաջ, հրաժեշտի խօսքեր, մաղթանքներ ու խորհուրդներ էր տալիս հարազատներին, հայ իշխաններին ու ժողովրդին. «Ուրեմն սիրով եղէք, միաբան եղէք իրարու հետ, ազգին համար, ձեզի համար...» (էջ 205): Արքայի այս խօսքերով էլ Ծերենցն աւարտում է իր վէպը:

«Թորոս Լեւոնի» վէպում Ծերենցն օգտագործել է նաեւ Կիլիկիայի հին հայերի երգերից երկուսը, որոնց առնչութեամբ 1878 թ. Ծերենցին ուղղուած մի նամակում Ղեւոնդ Ալիշանի արժանաւոր հնագէտ եղբայրը՝ «Բաբա Ալիշանը», գրում է, թէ հաւանել է «Թորոս Լեւոնին», բայց յորդորում է ոտանաւորներ չմտցնել վէպերի մէջ. «ուրիշ անգամ ոտանաւոր մի՛ մուծանէր... պատմէ զգացմունս, այլ ոչ վիպասանաբար քերթէ...»: Սերովբէ Ալիշանի այս խօսքերին ի պատասխան՝ Ծերենցի դուստր Թագուկը հօր յանձնարարութեամբ գրում է. «-Երգողը ես չեմ, այլ գաղթականներն են որ Կիլիկիա կը հասնին ու կ'երգեն, ժողովուրդն է որ զՌուբէն կ'երգէ, մէջ երգը անցելոյն»²⁵: Վիպասանը նկատի ունէր Ռուբինեան իշխանութեան հաստատման շրջանից մնացած Ռուբէն Ա.-ի

²⁰ Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 186:

²¹ Անանուն Եղեւսացի, Ժամանակագրութիւն, Թարգմ. բնագրից, ատաջ. եւ ծանօթ. Լ. Տ. Տէր-Պետրոսեանի, (Օտար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հ. 12, Ասորական աղբիւրներ, Բ.), Երեւան, 1982, էջ 135:

²² Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 186:

²³ Ղեւոնդ Ալիշան, Նշ. աշխ., էջ 305:

²⁴ Սմբատ Սպարապետ, Նշ. աշխ., էջ 178:

²⁵ Թագուկի Շիմանեան (Օր. Մեհիկ), Երկեր, Աշխ. Ալ. Ա. Մակարեանի, Երեւան, 2015, էջ 170:

մասին տարածուած երգերը:

«Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,

Ձեր գրչուխներ է յամպերէ մըթընցեր,

Դուք, ամպեր, սեւ ամպեր,

Ուսկի՞ց կու գաք, ո՛վ ամպեր,

Ինչո՞ւ մութ էք, ո՛վ ամպեր...» (էջ 55):

Ծերենցը բերել է Ռուբէն Իշխանի մասին ժողովրդական մի այլ՝ «Երգ Ռուբէնի», որի մէջ ասուում է.

«Ի դառն հողմոց արտասահման հայրենական մեր երկրէն,

Օտար դաշտեր՝ Սեւ լեռներու պանդուխտ եղաք տարադէմ.

Ձի կար Մովսէս, ոչ զօրավար եւ սիւն լուսոյ ուղեցոյց,

Մեզ զօրավար եւ սիւն լուսոյ արքայական արմատէն՝

Ընծիւղ պատուոյ՝ յոյս ծագեցաւ քաջն ու արին մեզ Ռուբէն...» (էջ 96):

Այս նոյն ոգով էլ Ծերենցը նկարագրում է Կիլիկեան աշխարհը, երբ վերջապէս խաղաղութիւն է տիրում Թորոսի երկրի վրայ:

Ինչպէս տեսանք, «Թորոս Լեռնի» վէպում դէպքերի եւ դէմքերի մեծամասնութիւնն ունի իր պատմական հիմքը, ինչը գնալով համեմատաբար պակասում է մեր յետագայ շրջանի պատմավէպերում:

«Երկունք Թ. դարու» պատմավէպը Ծերենցը գրել է առաջին վէպից անմիջապէս յետոյ, որի գոյութեան համար, ինչպէս Փրոֆ. Ալ. Մակարեանն է նշում, հայ գրականութիւնը մեծապէս պարտական է նրա դասերը՝ Թագուկին²⁶: «Երկունք...»-ում ծաւալուող իրադարձութիւնների հենքը պատմականօրէն միանգամայն հաւաստի է: Որպէս պատմական սկզբնաղբիւր՝ Ծերենցին ուղենիշ է ծառայել նկարագրուող դէպքերին ժամանակակից Թովմա Արծրունու «Արծրունեաց տան պատմութիւնը» աշխատութիւնը, որտեղ, ի տարբերութիւն մեր նախորդ եւ յետագայ շրջանի պատմիչների, առաւել մանրամասն է ներկայացուած ժողովուրդը, նրա պատմական դերը: Վիպասանն օգտուել է նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն հայոց» աշխատութիւնից:

Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք»-ից յետոյ Ծերենցն առաջինն էր, որ վիպագրութեան կենտրոնը դարձրեց աշխատաւոր ժողովրդից ելած շարքային մարդը, նրան տուեց պատմութեան գլխաւոր հերոսի դերը եւ նրան վերագրեց հերոսականութեան, ազգասիրութեան ու առաքինութեան բարձր յատկանիշներ: «Երկունք»-ը այն բացառիկ երկերից է, - գրում է ակադեմիկոս Ս. Սարինեանը, - որոնք յատկանշում են պատմականի եւ գեղարուեստականի սերտ միասնութեամբ, ուր ինչքան հաւաստի եւ ամուր է պատմական հիմքը, նոյնքան էլ հիասքանչ ու ներդաշնակ է գեղարուեստական հիւսուածքը»²⁷: Պատահական չէ, որ Ծերենցն իր վէպի հիմքը դարձրեց Թովմա Արծրունու պատմութիւնը՝ նկատի ունենալով, որ Արծրունին մեր պատմագիրների մէջ ամէնից ժողովրդասէրն է, որը որոշակի ուշադրութիւն է դարձրել ժամանակի մարդկանց ոչ միայն անհատական խառնուածքին ու գործունէութեանը, այլեւ նրանց կենցաղային սովորութիւններին, ինչը

²⁶ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 11:

²⁷ Ս. Ն. Սարինեան, Հայկական Ռումանիզմ, Երևան, 1966, էջ 434:

չենք կարող տեսնել V դ. պատմագրութեան մէջ (յիշենք այդ առիթով Բաֆֆու դժգոհութիւնը²⁸):

Ծերենցի վէպում պատմական իրադարձութիւնները, դէպքերը, գլխաւոր կերպարները եւ պատմական ատաղձը հիմնականում համընկնում է պատմիչների աշխատութիւններին: Սակայն «Երկունք...»-ը սոսկ պատմութեան վերարտադրութիւն չէ եւ վիպասանից ամենեւին չի պահանջում, որ նա, ինչպէս Բելլինսկին է ասում, դառնայ «պատմութեան ստրուկը» եւ իր վէպը կառուցի ճիշդ այն դէպքերի ու իրադարձութիւնների յաջորդականութեամբ, ինչ-որ պատմիչների մօտ է. «Աղբիւրների պարունակած փաստերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ քար եւ աղիւս. միայն գեղագէտը կարող է շէնք բարձրացնել այդ նիւթից»²⁹, - գրում է Բելլինսկին: Ծերենցը իր վէպի հէնց սկզբից թովմա Արծրունու աշխատութիւնից³⁰ ներմուծել է սասնայ ժողովրդի կեանքն ու կենցաղը ներկայացնող մի շարք փաստեր. «Բուքը օդի մէջ շրջմովի կը յուլվէր, մարդ ձիւներու մէջ կ'ելնէր, կ'իջնէր, կը սողար, կը սահէր եւ այնպիսի եղանակին այնպիսի շարժումը ընել այն լեռնաբնակ ժողովուրդը միայն կրնար, ժողովուրդ՝ որ ցրտին սաստկութեան եւ ամառուան տաքութեան դէմ միեւնոյն բուրդէ զգեստը միայն ունէր եւ այժի մորթէ կօշկածէ օդ ոտից. գարի եւ մանաւանդ թէ կորեակ իրեն հացը կը մատակարարէին, վասնզի այդ բարձրութիւնն եւ ժայռերուն հողի սակաւութիւնն այն միայն կու տար իրենց աշխատութեանց եւ սաստիկ տառապանաց: Իրենց բնակութիւնները հեռի էին ի միմեանց, եւ այդ պատճառով շատ անգամ իրարու լեզուն հազիւ թէ կ'իմանային, եւ լեզու թէպէտ հայ, բայց օտարացեալ կը համարուէր ի շրջակայից, եւ թարգմանի կարօտ իմանալի լինելու համար» (էջ 209):

Ժողովրդի կենցաղն ու սովորոյթները նկարագրելուց յետոյ վիպասանը շարժման մէջ է դնում վէպի գլխաւոր հերոս Յովնանին: Դէպքերի ականատես թովմա Արծրունին պատմում է, թէ ինչպէս 851 թ. արաբ ոստիկան Եուսուֆը (Յովսէփ) նենգութեամբ ձերբակալում է Տարօնի իշխան Բագարատ Բագրատունուն եւ գերի ուղարկում խալիֆին: Սասունցիները խութեցի Յովնանի գլխաւորութեամբ իջնում են լեռներից, մտնում Մուշ, սպանում են Փրկչի եկեղեցու գմբէթում ապաստանած Եուսուֆին՝ ապստամբութեան դրօշ բարձրացնելով արաբական խալիֆաթի դէմ³¹:

Բագարատ իշխանի գերեվարման եւ խութեցիների ապստամբութեան մասին յիշատակութիւն կայ նաեւ Յովհաննէս Դրասխանակերտցու մօտ. «Երբ նա հասնում է Տարօն գաւառը, իսկոյն շղթայակապ անելով Բագարատ իշխանին, տանել է տալիս ամիրապետի մօտ... Բայց Տաւրոս լեռան բնակիչները իրենց խառնակ բնաւորութեան պատճառով հաւաքուելով մի վայրում, սպառազինուելով ու գայթակղուելով, խմբովին յանկարծակի յարձակում են նրա վրայ եւ սպանում ոստիկան Ապուսէթին՝ լուծելով Բագարատ իշխանի վրէժը»³²: Այս դրուագը ներկայացնելիս Ծերենցն օգտուել է ականատես թովմա Արծրունու աշխատութիւնից. «...այդ անհաւատ արաբը... Բագարատը, գաւկնները, ընտանիք, ամենքը շղթայեց, զրկեց Արաբստան» (էջ 212): «Երբ իրեն (Եուսուֆին) իմացուցին թէ «գազանաբարոյ եւ արիւնարբու» լեռնցիք քաղաքը պաշարէր ներս են մտէր, շփոթութենէն թողուց պալատը, փախաւ, վազեց մտաւ Փրկչի եկեղեցին,

²⁸ Տէն Բաֆֆի, Սամուէլ, Պատմական վէպ. Յառաջաբան, Աշխ. Գորգէն Գապարեանի, Երեւան, 2021, էջ 75-76:

²⁹ Վ. Բելլինսկի, Ընտիր երկեր, «Մի հայեացք 1847 թուի ուս գրականութեան վրայ», 1948, էջ 474:

³⁰ Տէն Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Երեւան, 1978, էջ 137-138:

³¹ Տէն նոյն տեղում, էջ 136-137:

³² Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց Պատմութիւն, Աշխ. թարգմ. եւ ծանօթ. Գ. Բ. Թոսունեանի, Երեւան, 1996, էջ 121:

եւ մինչեւ գմբէթին մէջ ելաւ... երբ սասնցի խումբը պաշարեց զեկեղեցին, եւ մտնելով ոմանք գմբէթին մէջ եւ մերձենալով՝ մէկը նիզակով կռնկէն զարկաւ եւ թեւին տակէն թորերն հանելով սատակեց» (էջ 216):

Թովմա Արծրունու աշխատութիւնից են գալիս «Երկունք...»-ի ոչ միայն համաժողովրդական պայքարի տեսարանների, Եռուֆի ու Բուղայի վայրագութիւնների նկարագրութիւնների, մի շարք հայ իշխանների վարքագծի ամենաընդհանուր բնութագրումների, Խութեցի Յովնանի ու Գուրգէն Արծրունի Ապուպելճի հերոսական կերպարների, այլեւ սասունցիների իւրայատուկ կենցաղի, պատմական բազմաթիւ այլ երեւոյթների ու իրադարձութիւնների պատմական հիմքերը: Վէպի «Աշոտ Արծրունի եւ դաւաճանք», ապա «Դատաստան» գլուխներում Մուշեղ եւ Վահրամ իշխանների եւ Վահրամ թիկնապահի դաւաճանութեան, Բուղային ուղղուած նրանց նամակի նկարագրութեան էջերը, որոնք առաջին հայեացքից գեղարուեստական երեւակայութեան արդիւնք են թուում, իրենց պատմական հենքով նոյնպէս գալիս են Թովմա Արծրունուց:

Համանման գծեր կան նաեւ «Երկունք...»-ի եւ հայ ժողովրդական էպոսի՝ «Սասունցի Դաւիթ»-ի մէջ: «Երկունք...»-ում պատկերուած է հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը արաբ նուաճողների դէմ՝ յանուն ժողովրդի ազատութեան եւ ազգային ինքնութեան վերականգնման: «Սասունցի Դաւիթ» էպոսում հայ ժողովուրդը նոյնպէս պայքարում է արաբ բարբարոսների դէմ, որոնք բռնի կերպով ձգտում էին իրենց տիրապետութիւնը հաստատել Հայաստանում: Թէ՛ էպոսում, եւ թէ՛ «Երկունք...»-ում տրուած են արաբական լծի տակ երկար ժամանակ տառապած ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական եւ քաղաքական կեանքի արհաւիրաց պատմութիւնը:

Մուրացանի «Գէորգ Մարգպետունի»-ն եւս պատկերում է հէնց այս ժամանակաշրջանի իրադարձութիւնները: Որպէս պատմավիպասան՝ Մուրացանը աւելի ուշ հանդէս եկաւ, քան Ծերենցը: Հետեւաբար Մուրացանը նախքան իր պատմավէպը գրելը ուսումնասիրել է Ծերենցի «Երկունք...»-ը, ոգեւորուել այդ վէպում արտայայտուած ազատասիրական, հայրենասիրական գաղափարներով եւ պատկերել է արաբական բռնակալութեան կրնկի տակ հեծող հայ ժողովրդի մղած վերջին եւ վճռական պայքարը ժողովրդի ինքնութիւնը եւ ազգային գոյութիւնը պահպանելու գործում: Վէպի գլխաւոր հերոս Գէորգ Մարգպետունու եւ Յովնանի հայրենասիրական գործունէութեան մէջ էական տարբերութիւն չի նկատուում: Նրանք երկուսն էլ անձնագործ հայրենասիրութեան, ազգային արժանապատուութեան բարձր գիտակցութեամբ օժտուած անհատներ են, որոնք հասկանում էին պատմական յիշեալ ժամանակաշրջանում ստեղծուած բարդ իրադրութիւնը:

Այսպիսով՝ թէ՛ «Սասունցի Դաւիթ» էպոսում, թէ՛ «Երկունք...» եւ թէ՛ «Գէորգ Մարգպետունի» վէպերում որոշ տարբերութիւնների հետ միասին նկատուում է մի ընդհանուր գաղափարական գիծ. այն է՝ հայ ժողովուրդը տարբեր դարաշրջաններում ոտքի է կանգնում ներքին եւ արտաքին թշնամու դէմ՝ կործանման եզրին հասցուած հայրենիքը փրկելու համար:

Ինչպէս տեսանք, Ծերենցը, օգտագործելով փաստական ճշգրիտ տուեալները, իր ստեղծագործական երեւակայութեան եւ արուեստի ուժով գեղարուեստօրէն ներկայացրել է դէպքերը, ստեղծել է գեղարուեստական կերպարներ, տուել է ժամանակաշրջանի մարդկանց սոցիալ-հոգեբանութիւնը եւ դարաշրջանի հասարակական կեանքի բուն էութիւնը: Նրան յաջողուել է ոչ միայն ճիշդ գիտանկիւնից քննել եւ ուսումնասիր-

րել պատմական իրողություններն ու առանձին երեւոյթները, այլեւ թափանցել նրանց էութեան մէջ, կենդանացնել այդ փաստերը եւ նրանցից ստեղծել մի կատարեալ արւեստի գործ: Հէնց սրա մէջ է իսկական արուեստագէտի, մասնաւորապէս պատմավիպասանի մեծութիւնը: Սակայն, ինչպէս իրաւացիօրէն նշում է ակադեմիկոս Ս. Սարինեանը. «Ծերենցը աւելի շուտ պատմութեան փիլիսոփայ է, քան նրա տարեգիրը, այս իմաստով էլ վէպում անշուշտ գեղարուեստական իշխում է պատմականին»³³:

«Թէոդորոս Ռշտունի» վէպի նիւթը վերցուած է մեր ժողովրդի պատմութեան VII դարի իրադարձութիւններով հարուստ շրջանից: Պատկերուող դարաշրջանը Ծերենցը նոյնքան խորն է ուսումնասիրել, որքան «Երկունք Թ դարու» վէպում: Դրան մեծապէս նպաստել է նաեւ 1843 թուականին դէպի պատմական Հայաստան կատարած ճանապարհորդութիւնը: Եթէ «Երկունք...»-ում վիպասանը գեղարուեստօրէն պատկերում էր արաբական լծի թօթափումը եւ հայկական պետականութեան վերականգնումը (IX դար), ապա «Թէոդորոս Ռշտունի» վէպում փոթորկալի անցքերով լի դարաշրջանի պատմութիւնը սկսում է արաբական ծանրատար լծի երեւան գալով (VII դար): Պայքարը կազմակերպող ու ղեկավարող հիմնական դէմքը հայոց խնամակալ սպարապետ Թէոդորոս Ռշտունին էր:

Արաբական առաջին արշաւանքները Հայաստան նկարագրել են Ղեւոնդ պատմիչը, Սեբէոսը, Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, Սամուէլ Անեցին եւ այլք: «Թէոդորոս Ռշտունի» վէպը գրելիս Ծերենցը յատկապէս օգտուել է VII դարի պատմիչ Սեբէոսի «Պատմութիւն» եւ VIII դարի պատմիչ Ղեւոնդի «Պատմութիւն» աշխատութիւններից: Ասել է թէ՛ վէպի պատմական հենքը միանգամայն հաւաստի է: Վաւերական են Հայաստանի երկու մասերի միաւորումը եւ ինքնուրոյնութեան վերականգնումը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի վերելքի ու վայրէջքի դրուագները, հայ, բիւզանդացի ու արաբ պետական գործիչների վարքագծի հիմնական արտայայտութիւնները, Թէոդորոս Ռշտունու կողմից արաբների հետ դաշինքի կնքումը (652 թ.), ընդհուպ յետագայում նրա գերեվարումն ու մահը: Հաւաստի են նաեւ բիւզանդական պալատական վերնախաւի սադրանքները հայերի դէմ³⁴:

Վէպի հէնց սկզբում մենք Թէոդորոսին հանդիպում ենք Բագրատունեաց մեծ տիկնոջ տանը հայ ժողովրդի քաղաքական կացութեան մասին դատողութիւններ անելիս: Սակայն, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է գրականագէտ Զ. Աւետիսեանը, վէպի նախադրութիւնը սկսում է Սեբէոսի պատմութեան մէջ արձանագրուած այն փաստից, որ Երանելի Կոմիտաս կաթողիկոսի մահից յետոյ Թէոդորոսը որոշակի քաղաքական նպատակ հետապնդելով յարմար է գտնում փոխարինող կարգել անապատական Քրիստափորին³⁵: «Յայնժամ առաջադրութեամբ Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն ընտրեցին զոմն անապատական՝ յԱբրահամեան տանէ, որում անուն էր Քրիստափոր: Զնա նստուցին կաթողիկոս, և նա դիպաւ այր հպարտ և ամբարտաւան, որոյ լեզու իւր էր իբրև զսուր սուսեր: Սա բազում խռովութիւն յուզեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ ասպետ և ընդ եղբայր իւր շարախօսութեամբ»³⁶: Ըստ Սեբէոսի՝ կաթողիկոսը պիտի միաբանող լինի տրոհուող իշխանաւորների մէջ, մինչդեռ պատմիչի ակնարկից երեւում է, որ Քրիստափորը կաթո-

³³ Ս. Ն. Սարինեան, Նշ. աշխ., էջ 434:

³⁴ Ծերենց, Երկեր, Յ. Մարգարեան, «Պատմական յիշողութեան արդիական իմաստատուումը», Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1985, էջ 18:

³⁵ Զ. Աւետիսեան, Հայ պատմավէպի պոետիկան, Երեւան, 1986, էջ 72:

³⁶ Պատմութիւն Սեբէոսի, Աշխ. Գ. Վ. Աբգարեանի, Երեւան, 1979, էջ 129:

ղիկոսը այդպիսին չէ: Իսկ Ծերենցի վէպում ըստ Թէոդորոսի՝ այդ անմիաբանութեան մեղաւորը ոչ թէ կաթողիկոսն է, այլ հէնց իրենք՝ իշխանները. «...Բայց ո՞ւմ է յանցանքը. դարձեալ եւ միշտ կ'ըսեմ. անաշու մարդը՝ Քրիստափոր, անարգեցիինք, նորա լեզուն «սուր սուսեր» է ըսինք (նկատի ունի Սեբէոսի վերը բերուած խօսքերը), շարախօսներ, զրպարտիչներ, սուտ վկաներ բերինք եւ աստուծոյ մարդուն կենաց սրբութիւնը աղտեղել ջանացինք» (էջ 494):

Ծերենցը պատմական սկզբնաղբիւրներից վերցրել է ոչ միայն պատմական իրադարձութիւնների ընդհանուր հենքը, այլեւ պատմականօրէն բնորոշ ստոյգ մանրամասներ, որոնք կոչուած են հաւաստի պատմականութիւն հաղորդելու վիպական պատումին:

Սեբէոսից վերցրած այդպիսի բնորոշ մանրամասներից է, օրինակ, վէպի ԻԴ գլխում (էջ 603) մէջբերուած բիւզանդական վերնախաւի հակահայկական լիտի քաղաքականութիւնը բացայայտող Մորիկ կայսեր (582-602 թթ.) նամակը պարսից Խոսրով Բ արքային. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանդ են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց ե՛կ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, և եթէ սպանանեն՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»³⁷:

Վէպի պատմական հենքի բազմաթիւ իրադարձութիւններ՝ բիւզանդական պալատի ներքին դաւերը, Թումա զօրավարի խարդաւանքները, Թէոդորոսի կալանաւորումն ու ազատումը, հայ-արաբական դաշինքի կնքումը եւ այլն նոյնպէս վերցուած են Սեբէոսից³⁸:

Ծերենցն ինչպէս իր նախորդ վէպերում, այնպէս էլ այստեղ յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում հայերի եւ բիւզանդացիների կրօնադաւանաբանական վէճերին: Վիպասանը շարունակ ակնարկում է, որ Կոստանդին կայսրը, արքայական գործերը թողած, իրեն շրջապատել էր բարձրաստիճան հոգեւորականներով եւ զբաղւում էր հոգեւոր գործերով: Նա յատուկ կոնդակով դիմում է հայերին, որպէսզի ընդունեն իրենց դաւանանքը: Վէպում հանդէս եկող հայոց կաթողիկոսը՝ Ներսէսը, իր հերթին իր շուրջն է հաւաքում հայոց նախարարներին եւ եպիսկոպոսներին՝ բացատրելու գործի վտանգաւոր ընթացքը: Նրանք պատասխան նամակ են գրում կայսերը եւ հրաժարւում նրա առաջարկից: Այդ մասին է վկայում Սեբէոսի աշխատութեան ԽԶ գլուխը. «Պատճէն պատասխանի թղթոյն եկելոյ ի Հայս ի Հոռոմոց թագաւորէն Կոստանդինայ, զոր գրեցին Հայոց եպիսկոպոսունքն եւ կաթողիկոսն Ներսէս հանդերձ նախարարաւքն եւ զաւրավարան Թէոդորոսի Ռշտունեաց տեառն: Ճշմարիտ եւ ուղղադաւան նամակ Նիկիական»³⁹: «Հրովարտակին երկար պատասխան մը գրուեցաւ,- գրում է Ծերենցը,- ուր հայոց կաթողիկոս, նախարարք եւ եպիսկոպոսունք կը յայտնէին, թէ Նիկիոյ դաւանութեանն աւելի բան մը ընդունիլ իրենց անկարելի էր» (էջ 606):

Ինչպէս արդէն նշեցինք, Ծերենցը, բացի Սեբէոսի «Պատմութիւն»-ից, օգտուել է նաեւ Ղեւոնդի «Պատմութիւն»-ից: Վէպի Գ գլխում յոյն զօրավար Պրոկոպիոսի եւ Թէոդորոսի միջեւ ծագած վէճի գեղարուեստական նկարագրութեան հիմքը գալիս է Ղեւոնդից. «Զօրավարը բարկանալով իշխանի վրայ, իր ձեռքում եղած գաւազանը նետեց

³⁷ Նոյն տեղում, էջ 86:

³⁸ Տե՛ս նոյն տեղում, էջ 140-147:

³⁹ Նոյն տեղում, էջ 148:

նրա ետեւից»⁴⁰: Ծերենցը, գեղարուեստական շունչ հաղորդելով ասուածին, գրում է. «Պրոկոպիոս կատաղութեամբ ետեւէն կը նետէր սպարապետական գաւազանը, հայհոյանք եւ նախատինք ժայթքելով հայ իշխանին» (էջ 456-457): Ղեւոնդից է վերցուած նաեւ վէպի ԺԳ գլխում թշնամիներին թեւաւոր օձերի նմանեցնելու հիպերբոլիկ պատկերը. «Թէոդորոս իշխանը տեղեկացաւ, որ թշնամին յարձակուել է մեր երկրի վրայ, գրում է պատմիչը: Վերցնելով իր զօրքը՝ նա կամենում էր ճանապարհի կիրճերը գրաւել, սակայն չկարողացաւ նրանցից առաջ ժամանել, քանզի թշնամիները, թեւաւոր օձերի նման, օդաթեւ արագութեամբ յարձակուելով, իրենց ետեւում թողեցին հայկական զօրքը եւ առաջանալով ընթացան դէպի Դուին մայրաքաղաքը»⁴¹: Վէպի նոյն գլխում նկարագրուած արաբների յարձակումը Դուինի վրայ, ամրոցի գրաւումը եւ ժողովրդի անխնայ կոտորածը եւս, գրեթէ բառացի ներմուծուած է Ղեւոնդի աշխատութիւնից: Իսկ վէպի ԺԳ գլխում նկարագրուած բազմաթիւ իրադարձութիւններ, ինչպէս, օրինակ, պահապանների անզգուշութեան հետեւանքով արաբների կողմից Արծափ բերդի գրաւումը, կոտորածը, ապա Թէոդորոս Ռշտունու վրայ հասնելը, արաբների ջախջախումն ու գերեվարուածների ազատագրումը, որոշ տարբերութիւններով կան ե՛ւ Սեբէոսի (1979, էջ 145-146), ե՛ւ Ղեւոնդի (1982, էջ 23-24) մօտ: Նման դէպքերում Ծերենցը օգտուել է կա՛մ առաւել տիպականից, կա՛մ էլ համադրել է երկու պատմիչների տուած տեղեկութիւնները:

Պատմական մի շարք փաստերի յիշատակումներ կան նաեւ այլ պատմիչների աշխատութիւններում, որոնց, անշուշտ, Ծերենցը ծանօթ էր: Վէպի ԻԳ գլխում յիշատակուած Եզր կաթողիկոսի յունադաւանութեան ընդունումը եւ բիւզանդական Հերակլ կայսեր կողմից Կողբի աղի հանքերը որպէս պարգեւ ստանալն, օրինակ, առկայ է թէ՛ Սեբէոսի, թէ՛ յետագայում Կիրակոս Գանձակեցու մօտ. «Իսկ Հերակլ կայսրը գալիս է Կարին քաղաքը, ժողով է անում, կանչում է նաեւ հայոց Եզր կաթողիկոսին: Իսկ նա... գնաց ընդունեց Քաղկեդոնի աղանդը: Կայսրը նրան պարգեւեց Կողբի երրորդ մասը եւ ամբողջ աղահանքը»⁴²:

Ամփոփելով սոյն յօդուածի շրջանակներում կատարուած աղբիւրագիտական քննութեան արդիւնքները՝ կարող ենք փաստել, որ Ծերենցն իր երեք պատմավէպերը ստեղծելու համար որպէս սկզբնաղբիւր օգտագործել է Սեբէոսի, Յովհաննէս Դրասխանակերտցու, Թովմա Արծրունու, Սմբատ Սպարապետի, Ղեւոնդ Ալիշանի, Մատթէոս Ուռհայեցու, Ղեւոնդ պատմիչի աշխատութիւնները: Ծերենցի կողմից պատմիչներից օգտուելու երեւոյթը, սակայն, բոլորովին չի սահմանափակել նրա ստեղծագործական ինքնուրոյնութիւնը: Որպէս ստեղծագործող՝ «պատկառելի վիպասանը» (Պետրոս Աղամեանի բնորոշումն է) ինքնուրոյն է եւ՛ պատմիչներից օգտուելիս, եւ՛ նրանց բացատրութիւններին հակադրուելիս, որովհետեւ երկու դէպքում էլ նա այդ բոլորը ենթարկում է իր ստեղծագործական մտայղացումներին, վիպական սիւժէների գեղարուեստական ներքին օրինաչափութիւններին:

ՆԵՐՍԵՆ ԱԲԵՂԱՅ ԱԼՈՅԵԱՆ

⁴⁰ Ղեւոնդ, Պատմութիւն, Աշխ. քաղգւ., ներած. եւ ծանօթ. Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1982, էջ 21:

⁴¹ Տէ՛ս նոյն տեղում, էջ 22:

⁴² Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, Թարգւմ. առաջ. եւ ծանօթ. Վարազ Առաքելեանի, Երեւան, 1982, էջ 52: